

Edith Stein, a pedagógus

PUSKELY MÁRIA

A Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációjának tagja. Magyar-latin szakos tanár. A 2000 év szerzetessége és művelődéstörténete című enciklopédiája 1998 nyarán jelent meg. Legutóbbi írását 1997. 9. számunkban közöltük.

Iskolai tanulmányok

Az 1998. október 11-én szentté avatott Keresztről nevezett Teresia Benedicta kármelita vértanú 1922 és 1931 között egy domonkos nővérek által vezetett középiskola tanáraként működött. Mivel erről a rejtett munkában telt évtizedről hangzik el a legkevesebb méltatás, a következő oldalakon a „doktorkisasszony” iskolai, majd nemzetközivé táguló oktató-nevelő tevékenységének néhány jellemző vonását, epizódját villantjuk fel.

A breslaui ortodox zsidó család tizenegy gyermekének sorában (négy kicsi korában meghalt) Edith a legkisebb. Nincs még két éves, amikor meghal az apa, Siegfried Stein. A népes család fenntartója, gazdasági ügyeinek irányítója, ugyanakkor gyermekeinek lelkiismeretes nevelője az anya, Auguste Courant Stein lesz. Különös gonddal ügyel leánya értelmi-lelki fejlődésére, nyesegeti akaratos, dacos vonásait, ugyanakkor korán felismeri a kislány rendkívüli képességeit is. Az anya következetes szigora megfékezi ugyan a gyermeket, de bármennyire szeretik is egymást, a kislány igazi bizalmasa nem anyja lesz.

Edith mindig idősebbek társaságában mozog. Az óvodát ki nem állhatja. Az iskolában viszont könnyedén veszi az akadályokat. Tudásszomja csillapíthatatlan. Koraérett, kissé zárkózott, de már az első osztályoktól kezdve szívesen segít társainak, korrepetál. 7-8 éves korától alakul ki benne bizonyos önfegyelem; ahogy a családban ez szokás, bocsánatot kér elkövetett hibáiért, dühkitörései elmaradnak. Igen korán értelme irányítása alá rendeli magát.

A helyi Viktoria Líceumban folytatja tanulmányait. 13-14 éves kora körül mély válságot él át. Két nagybátyja követ el öngyilkosságot, s ez megrendíti benne az élet értelmébe vetett hitet. Kezd kikopni belőle a zsidó értékrend, s fokozatosan kialszik benne a hit világossága. Unja az „okos Edith” szerepet, nem találja igazi önmagát. Minderről azonban hallgat. Anyjától eltávolodik, s úgy látszik, nincs olyan tanára, akihez bizalommal fordulhatna. Elidegenedik környezetétől, s tizennégy éves korában kijelenti: többé nem hajlandó iskolába járni! Hamburgban, Else nővérénél s orvos sógoránál tölt el nyolc hónapot: házimunkát végez és olvas, olykor olyan könyveket is, melyekről később megállapítja: nem valóik egy 15 éves kamaszlány kezébe. Hitevesztett lesz anélkül, hogy a családban beléoltott, olyan alapvető emberi értékeket megtagadna, mint becsület, igazmondás, szorgalom, szerény élet-

vitel, önzetlenség. Fizikailag megerősödve s még inkább befelé fordulva tér vissza Breslauba.

A matematikát leszámítva játék számára a gimnázium: ragyogó eredménnyel sajátítja el a nyelveket (héber, latin, görög, angol, francia, spanyol), kedvence az irodalom és a történelem. Érettségi után David nagybátyja az orvosi pálya felé szeretné irányítani, Edith azonban ellenáll. Majd tanítani szeretne. A breslauer egyetemen germanisztikát, történelmet, filozófiát hallgat, legjobban azonban a pszichológia érdekli, s ezen a szakon ő az egyetlen női hallgató! Közben barátaival sokat jár színházba, operába, kirándulni, szívesen teniszeznek és táncol. A negyedik szemeszter után, csalódva a pszichológia-oktatásban, átiratkozik a göttingeni egyetemre. Itt már szinte teljesen a filozófiának szenteli magát. A körülrajongott Mester, a fenomenológia atyja, Husserl búvőkörébe kerül, s ki is tart mellette mindvégig. Edithet számos barát veszi körül. Elemében van, a legmagasabb szinten folytathat velük eszmecsere; tanul és észrevétlenül tanít. Megbecsülés, tisztelet övezi. Szól ez elsősorban szellemi teljesítményének, ugyanakkor baráti, a végtelenségig becsületos magatartásának. Megszerezve diplomáját és doktori fokozatát, tanítani szeretne. Nő számára azonban elképzelhetetlen az egyetemi katedra. Ambíciójában sebezhetően keresi helyét, önmagát.

A Husserl-tanítvány

„Ez az igazság!”

Avilai Szent Teréz hatása

Avilai Teréz *Önéletrajzának* olvasása (1921 nyarán) jelenti megtérése pillanatát. Keresztsége és elsőáldozása (1922. jan. 1.), majd bérmelegedése (febr. 2.) nyomán engedi, hogy a megtalált Igazság vezesse. Belső magánya feloldódik, szellemi-lelki, pszichikai energiái Krisztus köré összpontosulnak.

„Isten gyermekének lenni annyit jelent, mint kéz a kézben Vele járni, nem a saját, hanem az Ő akaratát teljesíteni, gondjainkat és reményeinket átadni Neki, nem aggodalmaskodni jövőnk miatt. Így találja meg az ember a szabadságot és az örömet. Az Istenbe vetett bizalom csak úgy maradhat szilárd, ha magában foglalja azt a készséget, hogy kezéből mindent elfogadjunk.”¹

Szeretne azonnal Avilai Teréz nyomába lépni, lelki vezetője, Schwind kanonok azonban azt ajánlja: kerülje egyelőre az anyjával való teljes szakítást, vállaljon tanári állást a domonkos nővérek speyeri Szent Magdolna Intézetében.

Edith 1923 elején költözik Speyerbe. A domonkos nővérek tárt karokkal fogadják a doktorkisasszonyt — kit filozófiai munkássága már hírnévvel övez — s azonnal felkérlik a Mannheimbe áthelyezett tanulmányi igazgató helyettesítésére. Az új tanár német irodalmat tanít a végzős osztályokban és a tanítóképzőben. Hamarosan rábízák a fiatal tanuló nővérek és újoncok államvizsgára való felkészítését is. Egy volt tanítványa így rögzíti első benyomásait:

¹*Weihnachtsgeheimnis*,
Ludwigshafenben tartott
előadás, megjelent
Walfrand Herbstrich
összeállításában: *Wege
zur inneren Stille*, Verlag
Gerhard Kaffke, 1978,
Frankfurt.

²Posselt, Renata: *Edith Stein*, Herder, 1962, Freiburg. 63.

Speyeri tanári működése

„Osztálytermünk ablakából pillantottam meg először, amint karjában könyvekkel átment az udvaron, hogy átérjen a tanítóképzőbe. Azonnal megragadott személyiségének varázsa.”²

Edith Speyerben megtalálja azt az életkeretet, amelyben a fiatal nemzedék javára kamatoztathatja irodalmi, nyelvi és filozófiai tudását, ugyanakkor teljes visszavonultságban élhet a megismert Igazság világosságában. Életmódja megegyezik tanártársaiéval. Hivatalosan heti tizenkét órában tanít, szükség esetén szívesen ad latin, angol és francia nyelvű különórákat. Fizetése igen szerény. A domonkos nővérekkel étkezik, a kollégium egy csendes szobájában lakik. Könnyedén alkalmazkodik a ház rendjéhez, különösen értékeli a csendet s a visszavonultságot.

A pedagógus hivatásáról

Született nevelő, iskolai működését igazi apostoli szolgálatnak tekinti. Minthogy a lehető legjobban akarja végezni feladatát, s ismeri saját korlátait, fél napokat készül egy-egy órájára, aprólékos gondnal javítja tanítványai írásbeli dolgozatait. Rendszeresen tájékozódik a pedagógiai és módszertani irodalomban. Felelősségtudatáról így vall barátnőjének (aki egyben keresztanyja): „Gondolkodott már azon, mi is voltaképp a pedagógia? Az ember csak akkor láthat ebben világosan, ha tisztában van az alapelvekkel. Mi pedig egy teljesen eltérő filozófiai képzéssel rendelkezünk, nem is beszélve a teljesen hiányzó pszichológiáról.”³

³*Briefe an Hedwig Conrad-Martius*, 1961, München, 116.

Nem egyszerű elméletről van szó. Íme az említett „alapelvek” dimenziói: „Az a legfontosabb, hogy a tanárokat valóban Krisztus lelke töltse el, hiszen Krisztust testesítik meg életükben. Az is követelmény azonban számukra, hogy megismerjék azt az életet, amelybe a gyermekeknek be kell lépniük. A mai fiatal nemzedék oly sok válságon ment át, hogy minket már nem képes megérteni. Nekünk kell arra törekednünk, hogy megértsük a fiatalokat, s akkor talán segíthetünk nekik egy kicsit.”⁴

⁴*Selbstbildnis in Briefen*, Herder, I. 123.

Sokkal többet ér majd el, mint az az „egy kicsi”, egyrészt mivel állandóan szem előtt tartja tanítványai érdekeit s valóban szereti őket, másrészt személyes aszkézise eredményeképp. Kemény és megalkuvást nem ismerő jellemének azonban még szelídülnie kell. Első évében az is megtörténik, hogy kimegy az óráról, mivel tanítványai nem tudják megtalálni egy szentírási idézet helyét. Kollégái tanúsága szerint „az évek során sokat változott, egészen szelíddé vált”. A doktorkisasszony önmagáról elfeledkezve tanulgatja, hogy másokat meghallgasson, másokra figyeljen. Egy előljárói beszámoló így jellemzi: „Gyorsan meghódította tanítványai szívét. Példaképpé vált mindnyájunk számára és maradt is mind a mai napig. Szerényen, egyszerűen, majd hogy nem hallgatagon és észrevétlenül, nyugodtan járta a kötelességteljesítés útját, ugyanakkor barátságosan nyitott maradt mindazok iránt, akik segítségét kérték.”⁵

⁵Posselt, R.: *im.* 59.

Edith és a tanítványai

Valamennyi tanítványa elismeri kiemelkedő pedagógiai adottságát, ritka empatikus képességét és nevelői karizmáját. Volt tanítványai beszámolóiban alapján meg lehetne rajzolni az eszményi

nevelő portréját. „Stein kisasszony 1926-tól 1929-ig volt német tanárunk. Első pillanattól kezdve megéreztem, mily erős egyéniség és nevelő áll előttünk. Tanítása oly világos volt, hogy lehetetlen volt nem érteni vagy nem érezni a munkára serkentést. Órái valami megmagyarázhatatlan összeszedettség légkörében folytak. Nem emlékszem, hogy ebben a három évben bárki a legkisebb zajjal is merte volna megzavarni óráját. S mégsem mutatkozott soha szigorúnak vagy keménynek. Előadásmódja érdekes volt, komoly s ugyanakkor elragadóan kedves.”⁶

⁶Miribel, Élisabeth:
*Comme l'or purifié par
le feu*, Paris, 1984,
Plon, 88.

Igazságkeresése, a megismert igazságban való mélyülés hatja át szellemét. A saját maga számára felállított szellemi, lelki, erkölcsi követelmények jelennek meg tanító-nevelő hivatása gyakorlásában: „Fogalmazásaink javításában a gondolatok felépítésére helyezte a hangsúlyt. A stílus játéka és a képzelet számára másodlagosnak tűntek. Mindenekelőtt azt kívánta meg, hogy alapos munkát végezzünk. Ő maga jelleménél és képzettségénél fogva mutatott erre példát. Alapvető erkölcsi elveket vésett belénk, kevés jámborságot mondott. Emlékszem még az egyik első fogalmazáscímre: »A világ uralma a bátraké«. Nem katonai hódítókat, még kevésbé földi birodalmak urait értette ezen, hanem azokat, akik legyőzve önmagukat, uralkodni tudnak önmagukon. Egy vizsgatételnek pedig ez volt a címe: »Egy tanár soha nincs készen«. Itt elsősorban a jellem alakítására gondolt. A mester soha nem mondhatja, hogy »készen van«, mivel mindig tágíthatja kutatási területét és fejlesztheti személyiségét”⁷.

⁷Miribel, É.: im. 88-89.

Ha tanítványai, tanáruk zárkózottsága miatt néha félnek is tőle, mindig értékeli kiegyensúlyozott kedélyét, türelmét, jószágát, tapintatát s azt a képességét, ahogyan másokat meg tudott hallgatni. Legtöbb tanítványa tanácsadóját és barátját tisztelte benne. „Jelenlétében mindnyájunkat sajátos félelem fogott el, s mégis nagy volt benne a bizalmunk. Feladataimban minden hátsó gondolat nélkül mertem kifejtteni legbenső gondolataimat, tudtam ugyanis, hogy ezek nem kerülnek mások kezébe.”⁸

⁸Posselt, R.: im. 63.

Edith mindig talál időt arra, hogy tanítványaival foglalkozzék, vizsgáztalja, vagy egy-egy szóval bátorítsa őket. Egy kevésbé tehetséges s emiatt elkeseredett tanítványát tapintatosan így állítja talpra: „Ne abból ítélje meg, mit értett meg, amit el tud mondani. Amit megértett, az lényé mélyére hatol, onnan kisugárzik, még ha nem tudja is szóban kifejezni. Ha egyszer az ember teljesen Isten kezébe helyezte magát, bízni kell abban, hogy ki tud hozni valamit belőlünk. Őrá tartozik annak megítélése, mire vagyunk igazán képesek. Teljesen haszontalan, hogy ezt mi akarjuk elemezni. Higgye el nekem, hogy azok az emberek, akikről azt hiszi, oly közel vannak a keresztény eszményhez, ha látná bensőjüket, megtudná, mennyire szenvednek tehetetlenségük és szegénységük miatt.”⁹

⁹Posselt, R.: im. 74.

A vallásosan nevelt fiatal leányok elég hamar megtapasztalják e „kisugárzás” titkát: „Megsejtettük, mit jelent a hit és az élet tökéle-

¹⁰Posselt, R.: uo. 57.

Az élet és a tanítás összhangja

tes összhangja. Számunkra, akik fiatalságunk nehéz korszakában voltunk, pusztán magatartása által példaképpé vált.”¹⁰

Többen visszaemlékeznek erre a sugárzó harmóniára:

„Valami egészen ritka dolgot fedeztünk fel benne: a tanítás és a személyes élet összhangját. A szünetek óráiban barátónk lett. Emlékszem, hanyatt-homlok rohantunk, valahányszor jelet adott, hogy este fölmehetünk szobájába. Általában köréje ültünk a földre, hogy ne veszítsünk időt tizenegynéhány szék összehordásával, aztán jókedvűen beszélgettünk. Tudván, mennyire szereti a zenét, megszoktuk, hogy összejövetelünket valami rögtönzött énekkel kezdjük. Egy este oly jól énekeltünk, hogy hirtelen 50 márkát ajándékozott az osztálypénztárnak.”¹¹

¹¹Miribel, É.: im. 89-90.

„Valóban mindent nekünk adott. Még nagyon fiatalok voltunk, de egyikünk sem feledi kedves személyiségét. Nekünk, akik kritikus éveinket éltük, magatartása példaképpé vált. Bajban lennék, ha idéznem kellene valamelyik mondását; nem azért, mert nem maradt meg mélyen emlékezetemben, hanem azért, mert csendes és hallgató volt, inkább létmódjával tanított, mintsem szavaival. Amikor korholni kellett, érződött jósága és igazságossága. Soha nem láttuk másnak, mint békésnek, tapintatosnak és hallgatósnak.”¹² Tartózkodó, hallgató magatartása azonban nem volt akadály annak, hogy alkalmanként megmutassa szíve szeretetét.

¹²Posselt, R.: im. 61.

„Gyöngéd, anyai szeretettel vett körül minket, mégse jutott eszébe senkinek, hogy engedetlen legyen. Ő fedeztette fel velünk Shakespeare színházának szépségét. Nagy szíve volt, nyitott mindenre, ami szép és jó, de titokban egyedül Istennek fenntartva.”¹³

¹³Miribel, É.: im. 87.

Pedagógiai reformok

Szívén viselve tanítványai fejlődését kivívja, hogy az előjárók eltöröljenek bizonyos elavult szokásokat. Ilyen például a színházlátogatási tilalom. Maga is szívesen kíséri őket színházba, szünetekben csatlakozik a kirándulókhoz; egy végzős osztályt elvisz Münchenbe, ott egy hotelben szállnak meg, étteremben ebédelnek, aztán csodálatos estét töltenek együtt az Operában.

Ha a nővérek és kollégái figyelmét felhívja a háború utáni fiatalság jogos kívánságaira, a fiatalokat is arra készíti, fontolják meg, mi mindenben mentek keresztül az idősebbek: „Az idősebb és az új nemzedék közötti megértés számos problémát vet fel, ezt jól láttuk Münchenben. Mégis törekedni kell a kapcsolat fenntartására. Előítéletek nélkül kell tekintenünk az idősebb nemzedék tagjaira, mi több, nézőpontjukon el kell gondolkodnunk.”¹⁴

¹⁴Selbstbildnis I. 90.

Edith egyetlen vágya, hogy észrevétlen maradjon, csak részben teljesül. A nővérek, tanártársai és tanítványai hamar felfedezik kivételes emberi, szellemi és lelki értékeit, s próbálnak ebből hasznot húzni. A kolostor perjelnöje rábízta a fiatal nővérek képességét, s Stein kisasszony igazi mesternőnek bizonyul.

¹⁵Vö. Przywara, Eric:
Edith Stein, Ein neues
Lebensbild in
Zeugnissen, Herder,
1985, Freiburg/Br., 24.

A speyeri Szent Magdolna Intézetben távolról sem csupán tanítványai legjobb nevelője; hála az akkori általános perjelnöi éleslátásának, döntő befolyást gyakorol a nővérekre és az utánpótlásra.¹⁵

Imaéletéből környezete annyit lát, hogy kora reggel, jóval a napi szentmise előtt, már a kápolnában térdel, mozdulatlanul, teljesen elmerülve. Látják kezében a latin breviáriumot. Este ugyancsak hosszan időzik szokott imahelyén, oly összeszedettségben, mint aki számára megszűnt minden más. Napközben sokan keresik, szívesen áll bárki rendelkezésére, hogy aztán mindent imába burkoljon.

„Rendkívül fontos, hogy legyen olyan nyugodt sarok, ahol naponta felkereshetjük Istent, mintha a világon semmi más nem léteznék. Számomra ennek legjobb pillanata a hajnal, mielőtt megkezdéném a munkát. Egyre inkább hiszem, hogy az adott napra ekkor kapjuk meg sajátos küldetésünket anélkül, hogy valamit is mi válasszanánk; s végül eljutunk addig, hogy magunkra egyszerű esz-közként tekintünk; azokban az erőkben, amelyekkel különösen dolgoznunk kell — mint például az intelligencia — meglátjuk, hogy azokat nem mi használjuk, hanem Isten használja bennünk.”¹⁶

¹⁶Posselt, R.: im. 55.

Newman bíboros hatása

Isten hívásaként értelmezi, amikor előadásokra (Freiburg, München, Hamburg, Köln, Zürich, Genf, Bécs, Párizs, Prága, Heidelberg, Salzburg, Basel, Aachen...) és további tudományos munkára kéri fel. A tudományos munkát „istenszolgálatnak” tartja. A jezsuita E. Przywara kérésére itt, Speyerben végzi el Newman bíboros *Naplójának* és *Leveleinek* fordítását. 1924-ben Roman Ingardenhez írt levelében bevallja: igen közel áll lélekben az angol konvertita bíboroshoz: „Newman egész élete a vallási igazság keresése volt, ez vezette el őt szükségszerűen a katolikus egyházba.”

Szent Tamás-fordítása

Még be sem fejezi a Newman-fordítást, újabb kihívás éri. Amikor már szinte minden idejét lefoglalják iskolai teendői, szünidejét pedig utazás, előadások töltik ki, E. Przywara azt tanácsolja, fordítsa németre Aquinói Szent Tamás *Quaestiones disputatae de veritate* című munkáját. Edith életére döntő hatást gyakorol az Angyali Doktor. Meg kell ismerkednie a skolasztika szókincsével, el kell mélyednie a középkor sajátos teológiai gondolkodásában. Segítségére szolgál latin tudása, az, a dolgok lényegét kutató gyakorlottsága, amit filozófiai, fenomenológiai képzettségének köszönhet. Megszokott alázatával fog a munkához, tanul s fordít, olykor csak kiszakított fél órákban. „Szent Tamás olvasása közben jelent meg előttem az a lehetőség, hogy a megismerést Isten szolgálatába lehet állítani, az mintegy istentiszteleti aktus; egyedül ezért fogtam neki ennek a tudományos munkának. Úgy látom, minél jobban vonz Isten egy embert, annak annál inkább ki kell lépnie önmagából, elindulnia a világ felé, hogy oda elvigye az isteni életet.”¹⁷

¹⁷*Selbstbildnis* I. 55.

A *De veritate* fordításának két kötete 1931-1932-ben jelenik meg. Edith Stein, a visszavonultan élő speyeri „doktorkisasszony” és előadó neve ekkor már széles körben ismert. A fordítást E. Przywara többek között így méltatja: „Csodálatos, amikor az ember egy olyan fordítással találkozik, amely az Aquinói latinjának mértéktartó világgosságát annak megmásítása nélkül adja vissza német nyelven... Különbösen a fordító művészete, jégzeteinek magyarázatai annyira

gazdagok, hogy a szellem egészen otthon érzi magát e mű előtt, mintha azt nekünk, modern értelmiségieknek írták volna. A műben Szent Tamás megmarad Szent Tamásnak, mert a fenomenológia szókinccse (amelynek a fordító ismert mestere) nem sérti a szent nyelvezetét. S mégis, úgy tűnik, Husserl, Scheler és Heidegger is jelenlévők, s tanításukat összevetik Aquinói Tamáséval, aki leszállt korunk filozófiájának küzdőterére, s a két világ közötti ajtók minden erőfeszítés nélkül feltáruulnak.”¹⁸

¹⁸Miribel, É.: im. 107.

A nők helyzetéről az egyházban

Konferenciái révén szélesedik pedagógiai szolgálata, Nyugat-Európa számos nagyvárosába kap meghívást, tart előadást. Figyelmét leköti az előretörő nemzetiszocializmus réme. Ellenállásra serkent, az erősödő téboly ellen a szellem, a krisztusi szeretet fegyvereit ajánlja. E veszélyes helyzetben gyakran foglalkozik a nő társadalmi helyzetével, értékmentő hivatásával; ugyanakkor világos tekintettel méri fel a nő egyházi megítélésének problémáit is. Merésznek tűnő gondolatai, tanítása ma is prófétikus erővel hatnak. Dr. Edith Stein feminista a szó legnemesebb, evangéliumi értelmében: „Az egyházjog jelenlegi helyzetében nem lehet azt állítani, hogy a férfi és a nő ugyanazt a pozíciót foglalják el, mivel az egyházban a nő ki van zárva a miniszteriális szolgálat minden funkciójából. A jelenlegi helyzet visszalépést jelent az egyház első korszakához képest, amikor a nők megszentelt diakonisszaként szolgálati funkciót láttak el. Az a tény, hogy e területen fokozatos elszegényedés állapítható meg, magában foglalja az ellenkező irányú fejlődés lehetőségét. A mai egyház élete arra utal, hogy jogunk van reménykedni az ilyen irányú fejlődésben, minthogy már látjuk: az egyház életében a nők egyre nagyobb számban vesznek részt: a szeretetművekben, a lelki tanácsadás szintjén és pedagógiai szolgálatban. Általánosságban ezt mondhatjuk: a törvények megfogalmazása azon életformák jogi elismerését eredményezi, melyek már hatékonyan bizonyultak a gyakorlatban. Ma még nem lehet megmondani, milyen messzire visz ez a fejlődés.”¹⁹

¹⁹*Die Frau, Ihre Aufgabe nach Natur und Gnade*, 1959.
„Kéréketört karrier”

1931-ben elhagyja Speyert, 1932-ben a münsteri Tudományos Pedagógiai Intézetben tanít, közben folytatja „népnevelő” előadásait, és befejezi a *De veritate* fordítását. A Collegium Marianum lakója, ahol rendhagyó módon együtt étkezik a hallgatókkal s hosszú (jobbára hajnali és esti) órákat tölt a kápolnában. 1933-ban azonban, az ismert politikai eseményeket követően, távoznia kell. „Nem-árja”, többé sehoh sem taníthat: „Nyugodtan fogadtam a hírt. Csak ennyit mondtam: Ha itt, ebben az Intézetben nem tűrik tovább tanító működésemet, ez annyit jelent, hogy Németországban számomra nincs többé tanári katedra.”²⁰

²⁰Miribel, É.: im. 135.

Pedagógiai pályafutása — látszólag — véget ért. Kivándorolhatna Dél-Amerikába, ott esetleg még taníthatna. E helyett régi vágyának megfelelően kolostorba lép, s életét ajánlja fel népéért.

Eletére, életművére a Kereszt égeti rá a hitelesség pecsétjét.